

MAH/MUL/ 03051/2012

ISSN :2319 9318

Jan. To March 2022
Issue 41, Vol-06

Date of Publication
01 Feb. 2022

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति घोली, मतीविना नीति घोली
नीतिविना वाति घोली, वातिविना वित घोले
वित्तविना शूद्र रवचले, इतके अनर्थ एका अविद्योने केले

—महात्मा ज्योतीराव फुले

- ❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्खीय बहुभाषिक त्रैमासिकात च्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्रःबीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd., At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Bapu Ganpat.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors // www.vidyawarta.com

14) E-mentoring: The performance quadrant Dr. Rina N. Vhora, Anand, Gujarat	67
15) Economics of Road Transport Development In India Dr. Shashi Kant Tripathi & Dr. Mukesh Srivastava, Lucknow	70
16) Electronic Resources in Engineering College Libraries Dr.D.T.Satpute, Dist-Ahmednagar	73
17) भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची निर्माती प्रक्रिया ग्रा. रामचंद्र गायकवाड, अर्जापूर	79
18) अजुनाचे एकलव्यायन : ग्रमीण जीवनानुभवातून अंतःकरणाला भिडणारे आत्मकश्चन डॉ.शिवाजी महादेव होडगे, मुरगुड	87
19) साहित्य आणि संस्कृती : अनुबंध डॉ. सी.डी. कांबळे, जिसोलापूर	90
20) आदिम वेदनेचा भावस्पर्शी आविष्कार — 'कोंडवाडा' प्रा.डॉ. घनराज माने, नागपूर	93
21) लौकीक जीवनातील समस्यांचे 'तत्त्वज्ञान' करणारा तत्त्वज्ञ म्हणून संत गाडगे ... डॉ. राजेसाहेब मारडकर, नागपूर (महाराष्ट्र)	101
22) आदिवासी काव्य परंपरेचा अभ्यास डॉ.सचिन अशोक पाटील, एरंडोल	107
23) डॉ.रामचंद्र चिंतामण ढेरे यांचे लोकसाहित्यविषयक कार्य प्रा.डॉ.शत्रुघ्न फड, जियालघर	112
24) 'कथा' साहित्य व विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्यांचा विकास डॉ. नितीनकुमार जानबाजी रामटेके, भोपाल (म.ग्र.)	118
25) मानवी हक्कांच्या संरक्षणार्थ व जनजागृतीच्या दृष्टिकोनातून "राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग : भूमिका व कार्य" डॉ.सिध्देश्वर सटाले, गेवराई	120
26) बौद्ध दर्शन के चार सम्बद्धायों का स्थुल विवेचन वितेश कुमार	121

दैन्याचे कार्य मात्र परराष्ट्र मंत्रालयाकडून होत असते.

परराष्ट्र धोरण निर्धारण व उभालबजावणीच्या क्षेत्रात परराष्ट्र मंत्रालय हे केंद्रस्थानी असून विविध पातळीवरील व्यक्ति व संस्था यांच्यामध्ये समन्वय प्रस्तापित करण्याचे महत्वाचे कार्य हा विभाग करीत असतो. पंतप्रधान, कॉबिनेट मंत्रीमंडळाची राजकीय व्यवहार समिती, पंतप्रधानाचे सचिवालय, कॉबिनेट सचिवालय विविध मंत्रालय आणि परदेशातील चकिलाती यांच्या कार्याचा संबंध परराष्ट्र धोरणाशी असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये समन्वय साधून परराष्ट्र धोरण विषयक कृतीमध्ये एकवाक्यता निर्माण करणारी संघटना या नात्याने परराष्ट्र मंत्रालयाकडे पाहिले जाते.

भारताच्या परराष्ट्र मंत्रालयात एक खास 'समन्वय विभाग' प्रिलई समितीच्या शिफारशीप्रमाणे निर्माण करण्यात आला आहे. १६६२ पर्यंत हा विभाग अस्तित्वात नव्हता. वरील प्रकारे परराष्ट्र धोरणाची निर्णय निर्धारण प्रक्रिया पास पडत असते.

18

अर्जुनाचे एकलव्यायन : ग्रामीण

जीवनानुभवातून अंतःकरणाला

भिडणारे आत्मकथन

डॉ. शिवाजी महादेव होडगे

प्राध्यापक व प्रमुख, मराठी विभाग,
सदाशिवराव मंडळिक महाविद्यालय मुरगूड

'अर्जुनाचे एकलव्यायन' हे मुरगूड येथील सदाशिवराव मंडळिक महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. अर्जुन कुंभार यांचे हे आत्मकथन ग्रामीण जीवन अनुभवातून अंतःकरणाला भिडणारे आहे, तेजश्री प्रकाशन यांनी मार्च २०२१ रोजी हे प्रकाशित केले आहे प्रस्तुत आत्मकथनाचा यशमर्ष घेण्यापूर्वी मराठी साहित्यातील काही आत्मकथनांचा निर्देश करणे महत्वाचे वाटते. मराठी साहित्यातील आत्मकथनांचे दाळन सामान्यतः १९७५ नंतरच्या कालखंडात विशेष समृद्ध झाले आहे. दलित आत्मकथनांच्यामुळे हा वांडमयप्रकार विशेष लक्षवेदी व लोकप्रिय ठरला. १९८० नंतर च्या दशकात जीवनाच्या विविध स्तरातील व्यक्तीने मोठ्या प्रमाणात आत्मकथनाचे लेखन केले आहे. ही आत्मकथने तितकीच रंजक उत्सुकता बाढवणारी कुतूहलपूर्ती साधणारी, वाचकांना समाधान देणारी, रसिकांची जीवन कक्षा जाणीवेच्या अंगाने अधिक विस्तृत करणारी, त्यांची अनुभव सृष्टी अधिक समृद्ध करणारी अशी ठरलेली आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने निरंजन माधव (संग्रादाय परिमल), बाबा पद्मनजी (अरुणोदय उर्फ स्वलिखित चरित्र), शंकरराव खरात(तराळ अंतराळ), वि.द.घाटे (दिवस असे होते), गोदावरी परुळेकर (जेव्हा माणूस जागा होतो), प्र.के. अत्रे (कन्हचे पाणी), आनंदीबाई शिर्के (सांजवात), यशवंतराव चव्हाण (कृष्णाकाठ), महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे (माझ्या आठवणी), दया पवार (बलुत), प्र.ई.सोनकांबळे (आठवणीचे पक्षी),

माधव कोङ्डविलकर (भुक्कम पोस्ट देवाचे गोठणे), लक्षण माने (उपरा), दादासाहेब मोरे (गबाळ), शरणकुमार लिंबाळे (अवकरमाशी), लक्षण गायकवाड (उचल्या), आत्माराम राठोड (तांडा), सौ. बेबी कांबळे (जिण आमचे), शांताबाई कांबळे (माझ्या जन्माची चित्रकथा), मुक्ता सर्वगोड (मिटलेली कवाडे), नंदें जाधव (माझा बाप आणि मी), आपापा कोरपे (मी तो हमाल), रा. ना. झोळ (रामप्रहर) या आत्मकथनाची नाळ ग्रामीण जीवनाशी बांधलेली आहे. आयुष्याची परवड, फाटका संसार, गावकुसाबाहेरच्या ग्रामीण दलित जीवनाचे चित्रण करणारी उपेक्षित जीवन या आत्मकथनातून प्रत्ययाला येते.

१९७५ नंतर आत्मकथने हा प्रकार लोकप्रिय

माणि लक्षणीय ठरला आहे. या प्रकारची लोकप्रियता आणि न्याविषयीची कुतूहल ओसगलेले नाही. स्वातंत्र्येतर काळात झालेल्या शिक्षण प्रसारामुळे समाजाच्या सर्व स्तरात सुशिक्षित जागशत असा नवा वर्ग तयार झाला, त्यामुळे समाजाच्या विविध स्तरातून विविध उद्योग व्यवसायातून विविध जाती धर्मातून आत्मकथन लिहिणे लेखक लेखिका पुढे आलेल्या दिसतात. ‘अर्जुनाचे एकलव्यायन’ हे अंतःकरणाला भिडणाऱ्या आत्मकथनापैकी एक आहे. या आत्मकथनाचा आशय पाहण्याड्यादर मराठी साहित्यातील काही प्रमुख आत्मकथनांच्या नावांचा निर्देश करणे महत्वाचे वाटते. त्यामुळे त्यांचा उल्लेख अगोदर केला आहे. डॉ.अर्जुन कुंभार यांचे आत्मकथन खडतर दारिद्र्याशी झुंज देत,

टुंबिक जीवनातील प्रखर विरोधाचे हालहल पचवीत तेशय प्रतिकूल परिस्थितीत जिद्दीने शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या एका ग्रामीण तसुणाचे आत्मकथन आहे. आत्मकथनात आपल्या दारिद्र्याचे वर्णन करण्यापेक्षा इंग्रजी शिक्षणासाठी केलेली धडपड यामध्ये येते. मंगळवार मुगुडच्या बाजारचा दिवस... दत्या इंग्रजी बोलायला लागलं.... ए बी सी डी. एक्स. वाय. झेड’ असं इंग्रजी बोलायला लागलं. आमच्या भरात कागलचा पावणा आलाय तेनं शिकवलं... दत्यानं असं सांगून टाकलं.... आनंदराव अकोळकर गुरुजी उंच, टोकदार नाक, इनशर्ट आणि हसरा चेहरा. या गुरुजींनी सगळ्यांना एवीसीडी लिहायला शिकवली. माझ्या आयुष्यातील इयत्ता सहावी दिवाळी सुटीनंतर इंग्रजी शिकण्याचा तो

पहिला दिवस होता, मला दत्यापेक्षा वेगाने फाडफाड इंग्रजी बोलायचं होतं... अशा पुस्तकांच्या प्रारंभी शैलीतील शब्दकळा पाहिली की, आपल्या दारिद्र्याचे वर्णन करण्यापेक्षा इंग्रजी शिक्षण घेण्यासाठी केलेला आयपिटा या आत्मकथनातून दिसून येतो. हे आत्मकथन समजून घेताना लेखक ज्या काळ्यात जन्मले तो काळ, ग्रामीण पार्श्वभूमी कौटुंबिक परिस्थिती, ज्या वातावरणात हे अर्जुनाचे एकलव्यायन घडते, ती परिस्थिती शैक्षणिक ठिकाणे, त्यांच्या जीवनाला आकार देणाऱ्या गुरुजन, गावकरी, मित्रमंडळी, कुरुबातील आई—बडील अशा त्यांच्या जीवनात आलेल्या सर्वांचा परामर्श या आत्मकथामध्ये आला आहे. हे आत्मकथन पारंपरिक आत्मकथनापेक्षा वेगळ्या प्रकारसे आहे. त्यांची बोलीभाषा, आशयाची मांडणी, व्यक्तिरेखा, निवेदनशैली, अधिक आत्मभावनाच्या अग्निदिव्यातून धगधगते अनुभवविश्व नव्या ग्रामीण ढंगातून आलेली दिसते. या आत्मकथनातील ओघवती भाषाशैली त्यांचे अस्सल जगणे मांडते. आई हा विषय मराठी साहित्यात अनेकांनी मांडलेले आहे, उपमा अलंकार देऊन अनेक साहित्यिकांनी आईचे चित्र साकारले, यण अर्जुन कुभार यांनी मांडलेले आईचे कष्टाळू चित्र अतुलनीय असेच आहे. तिचे जीवन जगण्याची स्वतःचे तत्त्वज्ञान आहे, ती एक चाकोरी ठरवून घेते. या चाकोरीला ग्रामीण संस्कृतीची किनार आहे. हे जगणे हे केवळ लेकरांच्या आयुष्याला आकार देण्यासाठी असते. त्यासाठी हवे ते कष्ट सोसण्याची तयारी तिची असते. वैधव्याची दुःख पदराला बांधून मुलांच्या संगोपनासाठी अहोरात्र परिश्रम करणारी लेखकांची आई मुक्तगाबाई परिस्थितीला शरण न जाता मुलांतलं सत्व जागे करते. स्वतःबरोबरच त्यांच्याही जीवनात उज्वल स्वप्ने पेरत राहते. अपेक्षाभंगाचे दाहक अनुभव घेतानाही, भविष्याची स्वप्ने पेरत राहते. आईचे हे कोबाडकष्ट आणि तिच्या मुलांविषयी असणाऱ्या अपेक्षा हे अर्जुनचे ऊर्जा स्तोत्र बनते, आणि एकलव्यायन सुरु होते. यामध्ये त्यांच्यावर संस्कार करणारे श्री. अकोळकर गुरुजी, श्री. कल्याणकर गुरुजी, श्री. बाबर सर, खंडागळे सर यांचा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रभाव दिसतो. प्रा. शिंदे सर, बी.जी. देसाई, प्रा. मगदूम, प्रा. आडावकर, प्रा. जोशी सर, प्रा. लीला पाटील, प्रा. ए.म.के. पाटील,

डॉ. जयंत कळके, प्रा. माधवी कळके, डॉ.आनंद वास्कर, डॉ.राजन गवस, डॉ. विजय मिंबाळकर, प्रा. चोत्रे सर, आडकेसर, ए. पी. देसाई सर या व्यासंगी शिक्षकांनी लेखकाला संस्कारशील बनविले आहे. याचा उल्लेख करणे महत्त्वाचे वाटते.

या आत्मकथनात कूर गावातील प्राथमिक, मडिलगे बुटुक येथील दौलत विद्यापर्दिर, गासोटीतील मौनी विद्यापीठाचे कर्मवीर हिरे कॉलेज, बी.एड कॉलेज (स्पेशल), इंग्रजी विभाग शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर. तसेच जिथे नोकरीला गेले त्या दाखोळ, कासारखाडा, सरुड अशा ठिकाणची अनेक वर्णने आलेली आहेत. हैदराबाद येथील ग्रंथालय, गावच्या शिवारात जवळ असलेला बामनाचा मळा, बालपणीचे संवंगडी या सगळ्यांचे ओषधवत्या शैलीतले चित्रण वाचनीय झाले आहे. कोणत्याही आत्मकथनात एकांगी स्वरूप, लपवाढपवी, संकोच, आत्मगौरव यांना थारा नसतो. प्रांजळपणा, निसंकोचपणा ही वैशिष्ट्ये आत्मकथनाची असतात. 'अर्जुनाचे एकलव्यायन' आत्मकथनात वस्तुस्थिती आणि सत्याची कुठेही तडऱ्योड न करता वाचकांच्या डोळ्यांसमोर अगदी प्रांजळपणे उधे केलेले दिसून येते.

लेखकाने आपल्या जीवनात आलेले प्रेमाचे प्रसंग अतिशय रंजक शैलीत व्यक्त केल्यामुळे वाचकांच्या मनात अभिरुची निर्माण होते. उदा.पृष्ठ क्रमांक ३० वरील उत्ताराकृ 'परीक्षा सुरू झाली माझं लक्ष पेपरपेक्षा माझ्या पुढील बाकावर नंबर पडलेल्या सुमनच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे आणि त्याच्या हेअर स्टाईल कडे होतं. मध्ये मध्ये ती त्याच्या वेण्या मागे टाकत होती त्यावेळी त्या माझ्या पेपरवर पडत होत्या, ती आपला पेपर गांभीर्याने सोडवत होती आणि मध्येमध्ये मलाही उत्तर दाखवत होतीकृ मी प्रत्येक पेपरला सुमनची खोडी काढत होतो. मी प्रथम देन्ही वेण्यांची रेबीनीची एकत्र गाठ मारली खरीकृ पण त्यावर ती चिडली नाही. तर माझ्याकडे बघुन खुदकन हसली. माझ्या आयुष्यात एखाद्या मुलीनं दिलेला तो पहिला प्रेमळ प्रतिसाद होता. दुसरा पेपरला तर मी ठरवून मी हळूच तिचं चप्पल मागं घेतलं आणि माझं चप्पल तिच्या पायात ठेवलं... पेपर संपला आणि

आम्ही जायला उठलो तर माझं चप्पल घातलं आणि जी गंमत झाली ती अनेकांनी बघितली. तिनंही ती खोडी खूप एन्जॉय केली, आणि मग उरलेल्या दिवसात तिचे चोरून कटाक्ष आणि समाईल मला मिळत राहिले. अशा प्रसंगातून लेखकाची प्रेम कहानी दिसून येते पण भावजीवनात जास्त गुंतून न राहता आपले ध्येय काय आहे, याची लगेच त्यांना जाणीव झालेली दिसते.

कुरु जन्मगाव ची पार्श्वभूमी, कुटुंब, कौटुंबिक परिस्थिती, लेखकाच्या जीवनात आलेल्या व्यक्ती, ज्या लोकांचे संस्कार झाले त्या सर्व गुरुजन, मित्रमंडळी वडीलधारी या सर्वांचा नामनिर्देश आत्मकथनात आला आहे, उदा. त्यामध्ये प्रामुख्याने दत्या, रंगा, सारंग्याची चेंटाकाकू, सात्याआसरा, तुकातात्या, संजू, शसीफ, मुण्यकीचे डॉ.सुखदेव नांगरे, केंगर मामा, शेळके मामा, रघु, धनाजी, धोंडीबा, बाळ, मोहन, मधू, अन्या, किशा, संभा, तानाजी, महादू, जगु, दीपक, जयवंत, सुधीर, संभाजी, किसन, शामा, विठ्ठल, प्रदीप, अशोक, तुकाराम भाऊ, कृष्णांआण्णा, पारूनानी, सखाराम, बापूकांगा, धाकली आक्का, राजबा राजिगरे, थोरली बहीण बनुबाई, बिरंबोळे गुरुजी, अरविंद पाटील गुरुजी, काशिनाथ, डॉ. वसंत कुलकर्णी, एम. जी. शिंदे, कुलकर्णी सर, ए. पी. पाटील, मधुकर बारड, आनंदा नलगे, हिंदुराव सावंत, एल.डी. चौगुले, उदय पाटील, दिनेश सातपुते, हिंदुराव पाटील इत्यादी अनेक व्यक्तींच्या द्वारे नात्यातील परस्पर संवंध आत्मकथनात आलेला दिसून येतो.

या आत्मकथनात आपल्या कुटुंबाची वाहतात संगण्यापेक्षा शैक्षणिक वाटचालीतील इंग्रजी शिक्षण घेताना न लाभलेल्या वाटा आणि स्वतः घेतलेली वळणे सांगितले आहेत. ती निश्चितच नवीन पिढीला मार्गदर्शक ठरणारी आहेत. मराठी शाळेत अर्जुनाला इंग्रजी चा परिचय नव्हता, हायस्कूलमध्ये इंग्रजी जमत नाही म्हणून तो नालायक ठरतो, ज्युनिअर कॉलेजमध्ये तर तो पुरता वाया गेला, इंग्रजी ही त्याच्या शैक्षणिक जीवनातील प्रगतीचा मोठा अडसर बनली होती, इंजिनियर आणि डॉक्टर होण्याची त्यांची स्वप्ने धुळीला मिळाली त्या अर्जुनाला पुढील आयुष्यात कर्तृत्व सिद्ध करण्यासाठी यश मान प्रतिष्ठा प्राप्त करण्यासाठी त्या इंग्रजीतच त्याला ओळखण्यासाठी

त्यांच्यातला एकलव्याने चार वर्षांच्या कॉलेज जीवनात अशक ब्रयत्वानी त्यांच्या हातात इंग्रजीचं ब्रह्मास्त्र सोपंवलं होतं. पीएच.डी., पदवी प्रतिकूल परिस्थितीत प्राप्त केली. याचा लेखकाला त्यांच्या कुळुंबीयांना अभिमान वाटत होता. या आत्मकथनातून शेवटच्या भावनाशील परिच्छेदात म्हटले आहे, ‘की मला मिळालेली पीएच.डी.पदवी कधी एकदा आईला देतो असं झालं होतं, लेखकाची पत्ती हेमानं पेढे दिले आणि आईला म्हणाली, तुमचा ल्योक डॉक्टर झाला. आईनं चमकून माझ्याकडे पाहिलं आणि म्हणाली, “बरं झालं की, आता म्हातारपणी, घरातच आवशीदापाणी करायला मिळंल”’. त्या बिचारीला कधी प्राथमिक माध्यमिक आणि कॉलेज शिक्षण फरक काळाला नाही. तर तिला पीएच.डी., डॉक्टर म्हणजे कसं कळणार होतं. अर्जुनानं आईच्या हातात पीएच.डी. पदवी ठेवली आणि नमस्कार केला. तिनं छातीशी धरलं आणि भावूक होत म्हणाली, “लेका लई अभ्यास केलास, शत—रतभर जागलास पांग फेडलासकृ शिक्षण व्हतं म्हणून हे दिस बघायला आले नाही तर आम्ही गरिबांनी चिकोलच मळायला पाहिजे होता..” तिचा कंठ दाढून आला डोळे पुसत पुसत ती म्हणाली, “बा असता तर हरकून पाणी झाला असता, पोरास्नी ल्य मोठं करायचा ह्यातू होता त्याचा..” आमच्या दोघांच्या डोळ्यातून आनंदशू वाहत होते. हे पाहून सगळ्यांच्याच डोळ्यांच्या कडा पाणावल्या होत्या. या आत्मकथनातील शेवटच्या भाग साध्यासोप्या ग्रामीण बोलीतील वाचताना मन भावूक होतं. निसंकोचपणे, प्रांजलपणे ओघवत्या शैलीतील हे जीवनानुभव मांडणरे आत्मकथन सोशल मीडियामध्ये भरकटत जाणाऱ्या तरुणांना, निरशेच्या गर्तेतून बाहेर काढण्यासाठी ‘अर्जुनाचे एकलव्यायन’ सारखी आत्मकथने आवश्यक आहेत असे नमुद करावेसे वाटते. मराठी साहित्यातील आत्मकथनांचा इतिहास लिहीताना या आत्मकथनाची निश्चितच दखल घ्यावी लागेल.

संदर्भ ग्रंथ.

१) नलगे चंद्रकुमार, ग्रामीण वांडमयाचा इतिहास, रिया पब्लिकेशन कोल्हापूर, २९अॅगस्ट २०१३

२) कुंभार अर्जुन, अर्जुनाचे एकलव्यायन, तेजश्री प्रकाशन कबूर, प्र.आ. १४ मार्च.२०२१

साहित्य आणि संस्कृती : अनुबंध

डॉ. सी.डी. कांबळे

मराठी विभागप्रमुख,

सी.बी. खेडगो कॉलेज, अककलकोट, जि.सोलापूर

प्रास्ताविक:

विसाव्या शतकाच्या काळखंडात व्यामिश्र स्वरूपाच्या सांस्कृतिक पर्यावरणाचा मराठी साहित्यातील सर्वच साहित्य प्रकारांवर प्रभाव पडलेला दिसतो. सांस्कृतिक पर्यावरण हे साहित्याच्या जडणघडणीला कारणीभूत असते. काणत्याही काळाच्यावाडमयाचे स्वरूप पहावयाचे झाल्यास त्याकाळीतील वांडमयाचा निर्माता लेखक असतो, त्याच्या भनावर त्या काळात कोणते परिणाम झाले किंवा संस्कार झाले, त्याने कोणत्या जीवनसृष्टीचा स्वीकार केला त्याचे मन कोणत्या वातावरणात घडले, इत्यादी घटकांचाही परिणाम संस्कृती प्रभावातून निर्माण झालेला दिसतो.

उपरोक्त विवेचनासाठी साहित्य आणि संस्कृती यांचा अनुबंध तपासणे गरजेचे ठरते. साहित्य आणि संस्कृती यांचा अनुबंध तपासण्याआधी संस्कृती म्हणजे काय? संस्कृती शब्दाचा अर्थ याविष्यी ग्राधान्याने विचार करावा लगागतो. कृ म्हणजे ‘करणे’ या धातूपासून बनलेल्या या ‘कृती’ या शब्दाला ‘सम’ हा उपर्यंग लागून ‘संस्कृती’ हा शब्द बनला आहे प्रकृती म्हणजे स्वभावसिद्ध निसर्गत्यात होणाऱ्या व विकारांवर ते विकृती होते आणि ही विकृती न व्हावी म्हणून प्रकृतीवर संस्कार केल्यानंतर बनते ती संस्कृती. संस्कृती संस्कारांशी संबंधित असते.२ असा संस्कृती शब्दाच्या अर्थाचा उल्लेख प्र. न.जोशी यांनी आपल्या ग्रंथात केला आहे.

मुख्य व्यक्तिशः आणि समुदायशः जी जीवन पद्धती निर्माण करतो आणि जीवन साफल्यार्थी स्वतःवर व